

ELŐSZÓ

Az Iratok VI. kötete nem akkor és nem egészen úgy jelenik meg, mint ahogy azt a sorozat fáradhatatlan gyűjtője és szerkesztője, Kemény G. Gábor annak idején eltervezte.

Kötetünk csaknem másfél évtizedes késéssel követi az 1971-ben kiadott V. kötetet, s nem zárja le a sorozatot, hiszen időben csak 1914 júliusáig jut el, hátrahagyva az első világháború éveit, tehát a korszaknak éppen a legnehezebb, az emberiség történetében s a magyar történelem újkorában egyaránt sorsdöntőnek bizonyult esztendeit.

A nagy késés és a szerkezeti módosulás elháríthatatlan kényszernek a következménye. A munkálat menetébe ezúttal a kiszámíthatatlan sors szólt bele: Kemény G. Gábor, a magyarországi nemzetiségi kérdés kiemelkedő kutatója 1981. november 8-án hosszas betegség után elhunyt. Személyében a szomszéd népekkel való értelmes, azaz egymás múltjának, értékeinek megbecsülésén, történeti konfliktusaink és építő együtt munkálkodásaink kritikai megismerésén alapuló kapcsolatok szorgalmas, odaadó munkása távozott el körünkből. Sokrétű munkásságának alighanem legnagyobb vállalkozását, az Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918 című sorozatot befejezetlenül hagyta ránk örökül: a dualizmus, az Osztrák–Magyar Monarchia, tehát a történelmi Magyarország utolsó éveinek nemzetiségpolitikai forrásait feltáró munkájának végső szakaszában ragadta el a halál.

Az MTA Történettudományi Intézete – szem előtt tartva a sorozatnak a hazai és a nemzetközi tudományosság számára egyaránt nélkülözhetetlen jellegét – szorgalmazta az összegyűjtött anyag mielőbbi publikálását, a nagy vállalkozás méltó befejezését. Ezt kívánta a kiváló kollégánk emléke iránti erkölcsi kötelesség, de a nyilvánvaló tudományos érdek is.

A most publikálásra kerülő kézirat eredetileg az V. kötetnek volt a befejező része, de abban – a kötet előszavában kifejtett periodizációs megfontolásokból – végül is nem kapott helyet. A jelen kötet ezt a Kemény G. Gábor által összegyűjtött és jegyzetekkel ellátott anyagot tartalmazza, kiegészítve a 27–28. sz. alatti iratokkal (ez utóbbiak is a szerkesztő gyűjtéséből valók, sőt csoportosításuk is az ő intencióit tükrözi), valamint néhány tárgyi és nyelvi magyarázó jegyzettel.

A sorozat teljessé tétele, vagyis az utolsó részhez, a világháborús szakasz nemzetiségtörténeti vonatkozású iratanyagát bemutató zárókötethez általa gyűjtött és részben megszerkesztett anyagnak a sajtó alá rendezése a következő évek feladata lesz.

*

A korszak nemzetiségi kérdésének olyan sokrétű elemzésétől, mint amilyenek az előző köteteket bevezették, el kell tekintenünk, hiszen nem írhatjuk meg azt, amit a szerkesztő és közreadó Kemény G. Gábor megírni szándékozott. Szükségét érezzük azonban annak, hogy a sorozat hagyományait a lehetőségig követve legalább a főbb kérdéskörök áttekintésével ha nem is tudományos összegezést, de jelzészerűen általános eligazítást adjunk az olvasónak az ekkorra már végképp összekuszálódott problematikában. Annál is inkább, mert egy iratpublikáció – még oly gondos jegyzetelés mellett is – az eredeti forrástermelés természeténél fogva szükségszerűen egyoldalú, sokszor egy rövid időszakon belül még mozaikábrává sem összerakható képek halmazát jelenti. Minden egyes irat magáért beszél ugyan, de egymagában nem beszél el a teljes történet.

*

1913 nyarán kitapinthatóan új korszak kezdődött a magyarországi nemzetiségekkel szembeni hivatalos kormánypolitikában. Június 10-től ugyanis négy éven át Tisza István gróf tartotta kezében a magyar politika kormányrúdját. Hatalomra kerülése azonban nem okozott látványos fordulatot. Egy-

részt mert egészében véve természetesen ő is folytatója volt a dualizmus magyar hegemoniára alapított, a „magyar nemzetállam” kiépítésének eszméjétől vezérelt fő politikai irányvonalának: látszólag egyenesen haladt tovább az elődei által évtizedeken át kitaposott úton. Másrészt pedig – jóllehet az előző három évben Khuen-Héderváry Károly gróf és Lukács László voltak a miniszterelnökök – már 1910-től Tisza volt a dualista politika *spiritus rectora* – vagy ahogy hívei gondolták: a providenciális férfiú. Tisza István, a dualizmus korának utolsó markáns államférfia az ún. Nemzeti Munkapárt megteremtésével létrehozta a magyar uralkodó osztályok új szövetségét, melyben az agrárius nagybirtokosság mellett immár nemcsak csendestársként, hanem elismert hatalmi tényezőként is részt vett a kiegyezéshez hí modern nagyburzsoázia. Az új osztályszövetség óliberális ideológiát hangoztató konzervatív tömörülés volt, s ez a kettősség határozta meg nemzetiségi politikáját is. Az állagörző erők és a megcsontosodott berendezkedés ellen támadó új erők párharcában keresik a helyüket a magyarországi nemzetiségeknek az előző évtizedben megújult nemzeti pártjai, a nem-magyar népek szocialistái, polgári demokratái és azok is, akiket külön útjaik miatt a nemzetiségi nacionalisták előszeretettel neveztek renegátoknak.

Tisza kora ifjúságától kezdve egy nagy európai háború várható veszedelmes következményeitől féltette Magyarországot, s a megmaradás biztosítását, a Habsburg Monarchia megszilárdítását tekintette saját küldetésének. Az új politika közvetlen céljául tűzte ki a dualizmust gyengítő minden erő felgöngyölítését vagy semlegesítését. Szembefordulást jelentett ez a magyar nacionalizmus Bécs-ellenes vonulatával, szembenállást a nemzetiségek pártjaival is, de mindenekelőtt az új magyar demokrácia formálódó táborával: a polgári radikálisokkal és a szociáldemokrata munkásmozgalommal.

A frontvonalak ösztársadalmi méretekben tisztultak ugyan, hiszen egy pólusra kerültek a kiegyezést és a fennálló társadalmi-hatalmi viszonyokat védelmező összes ortodox erők, s egy másik pólusra – igaz, ez még csak alakulóban volt – mindazok, amelyek a kiegyezést támadták vagy a társadalmi demokratizálást tűzték ki célul. A nemzetiségek szempontjából azonban a politikai viszonyok, ha ez egyáltalán lehetséges, a korábbiaknál is jobban összekuszálódtak.

A világháborút megelőző két évtizedben minden magyarországi nemzetiség megerősödött, nemzeti jogaik védelméért, illetve kiszélesítéséért folytatott harcuk megélenkült, nemegyszer látványos, európai visszhangot kiváltó formákat öltött. Az Iratok előző kötetei és az újabb történeti irodalom ismerteti e folyamatnak a tényeit, a nemzetiségek gazdasági fejlődését, társadalmi szerkezetük kiteljesedését, vékony, de önálló modern polgárságuk kikristályosodását, mely azután – viszonylag széles parasztságot tudva maga mögé szervezni – a századelőtől szívós harcot kezdett a kormányzat iskolai és hivatali, tehát elsősorban külsőségekre összpontosító magyarosító politikája ellen, meglévő kulturális és egyházi intézményeinek védelmében. Ez a polgárság azonban nem maradhatott meg a jellegzetesen sérelmi politizálás mellett. A korábbi idők kudarcai, az előtte járó nemzetiségi politikugeneráció nagyfokú kiszorulása a politikai élet felső szintjéről éppúgy a kompromisszumra való hajlamot erősítette, mint az az igénye, hogy erősödő gazdasági tevékenysége háttérül nyugodtabb politikai viszonyokat teremtsen. A nemzetiségi polgárságnak tehát szüksége volt egy olyan *modus vivendi*re a magyar állammal, mely kiemeli őt az addigi „ellenség” állapotából, és felemeli legalább a rendszerbe tartozás rangját is megadó „politikai ellenfél” státusába. Kézenfekvően kínálkozott, hogy az aránylag demokratikus szerkezetű nemzetiségi pártok a magyar haladó ellenzékkel összefogva harcoljanak jogaikért, a dualizmus adott belpolitikai szerkezetének védelmezőivel szemben a reform táborát erősítsék. Mindkét oldalról tapasztalható is egy ilyen szövetség létrehozására irányuló törekvés vagy inkább óhaj, de belső gyengesége miatt a magyar demokratikus tábor nem volt eléggé vonzó, fő ereje: az osztály nélküli társadalom perspektíváját hirdető szocialista mozgalom pedig túlságosan is radikálisnak bizonyult a társadalmi kérdésekben ugyancsak mérsékelt nemzetiségi vezérférfiak számára. S végül, de nem utolsósorban a magyar demokrácia táborának nyitnia kellett a függetlenségi párt, a kor legnagyobb tömeghatású ellenzéki ereje felé, amely pedig nemcsak a dualizmus adott formájával, hanem a nemzetiségi mozgalmakkal is szemben állott. Az Iratok előző köteteiben végigkísérhető az a folyamat, melynek során az 1870-es évek közepéig még a nemzetiségekkel való szövetséget, a dualizmus demokratikusabb alternatíváját kereső függetlenségi politika nemzetiségellenes álláspontra tolódik el, hogy azután a nem-magyar népek szemében ez az irányzat legyen „a magyar sovinizmus letéteményesévé”, s az 1906–1910. évi koalíciós kormányban való részvételével, annak nacionalista elnyomó intézkedései miatt talán végérvényesen elvágja az utat a nemzetiségi pártokkal való szövetség felé. Hiába próbálták a függetlenségi mozgalom egyes kiemelkedő alakjai – korszakunkban például Justh Gyula – az együttműködés új formáit keresni, a világháború előtti utolsó években az a paradox helyzet alakult ki, hogy a 67-es rendszer aránylag csendben gyakorolta, az ellenzéki 48-as tábor viszont annál hangosabban hirdette a nemzetiségek politikai elnyomásának programját, mindkettő ebben látván a magyar szupremácia, a történelmi Magyarország fenntartásának egyik fő eszközét és biztosítékát.

A magyar politikai élet belső fejlődéséből adódó tényezőkhöz kívül a külpolitikai hely-

z e t átalakulása is ellentmondásosan hatott a nemzetiségi kérdés kormányzati kezelésére éppúgy, mint az egyes nem-magyar pártok törekvéseire. Az Osztrák–Magyar Monarchia amúgy is korlátozott nagyhatalmi tekintélye az annexiós válság óta, de különösen az 1912–13. évi Balkán-háborúk alatt rohamosan hanyatlott, hiszen déli szomszédságában, egyetlen hatalmi-befolyási övezetében nem tudta visszatartani a hajdan gyámsága alatt tartott Szerbiát és Bulgáriát egy törökellenes háború megindításától, majd ezeket és Romániát az egymás közti osztozkodó hadjárattól. Albánia létrehozásával Szerbiát megakadályozta ugyan a tengerhez való kijutásban, ezzel azonban végleg szembefordította magával a területében és nemzeti önbizalmában egyaránt megnövekedett szávai királyságot, de még Montenegrót is, Románia pedig a Monarchia közreműködése nélkül szerezte meg Dél-Dobruzsát, s az 1913. évi bukaresti békével délkelet-európai fióknagyhatalommá emelkedett. Az önálló Szerbia és Románia megerősödése hallatlanul megnövelte a magyarországi szerbek és románok nemzeti öntudatát. Ha nem is közeli realitásként, de sok fiatal szemében reális történelmi perspektívaként merült fel a nemzeti egyesülés esélye. Az Oroszországgal kiélesedő ellentét pedig befolyásolta a szlovákok (és a ruszinok közül főként a kivándoroltak) politikai magatartását, annak ellenére, hogy ebben az időszakban a cárizmust sem a csehek, sem a szlovákok nem tekintették a szláv népek eszményképének. A világháború kitörése előtt tehát a társadalmi fejlődés, a struktúraváltás, a magyar belpolitika és a nemzetközi helyzet alakulásának együttes következményeként a nemzetiségek belső integrációja előrehaladt, egészében nem az osztályellentétek mentén csoportosulva-megosztva, hanem külön nemzeti egyéniségek gyanánt helyezkedtek el a magyar politikai életben. Ráadásul ekkor már közvetett vagy közvetlen diplomáciai és erkölcsi-politikai támogatást kaptak a Monarchia határain kívülről is.

A Tisza-kormány nemzetiségi politikáját bel- és külpolitikai szempontok egyaránt alakították. Már első miniszterelnöksége idején foglalkozott Tisza a kormányzat és a nemzetiségek közötti krónikus feszültség enyhítésének gondolatával (lásd Iratok IV. köt.). 1913-ig fokozatosan tudomásul vette a nemzetiségek politikai erejét, és sok kormánypárti és ellenzéki magyar politikustól eltérően hajlandó volt számot vetni vele. Az éles belpolitikai harc is ösztönözte Tiszát a nemzetiségek felé való nyitásra. A kormányzat 1912-től törvények és rendeletek sorozatával nyirbálta meg a hagyományos politikai szabadságjogokat, korszakunkban korlátozzák a gyülekezési jogot, a kétségtelenül széles körű, minden per ellenére a nemzetiségek számára is biztosított sajtószabadságot, törvényt hoznak a királyság intézményének védelméről, felszámolják a magyar Köztársasági Pártot. A parlamentnek, a politikai élet reprezentatív fórumának működése elakadt, illetve csak azzal biztosítható, hogy a magyar ellenzék rendszeresen távol tartja magát az ülésektől. A Tisza-kormánynak tehát érdekében állott, hogy a magyar demokratikus és függetlenségi ellenzékkel vívott harcában legalább a nemzetiségi pártok oldaláról tehermentesítse magát, sőt ha lehet, vonja be őket saját arcvonalaiba. De ezt kívánta a bécsi Burgban esedékes változásokra való felkészülés kényszere is, hiszen Ferenc Ferdinánd trónörökös kiépítette a maga kapcsolatait a magyarországi nemzetiségekhez (I. Iratok V. köt.), ezeket kívánván mozgósítani a magyar uralkodó osztályok befolyásának korlátozására, illetve a dualizmussal szemben egy erősebben centralizált, abszolutisztikus jellegű „Gross-Österreich” megeremtésére.

Kínálkozott is közös platform a nemzetiségi pártok egy részének és a Tisza-kormánynak a közeledésére. Ilyen volt a dinasztia iránt még meglévő hűség, sőt részben a dualizmus őrzésének közös érdeke is. Míg a kormány a történelmi Magyarország fenntartásának biztosítékát látta a Monarchiában, addig a nemzetiségek számos vezérférfia a magyar uralkodó osztályok elnyomó nemzetiség politikáját korlátozó ellenerőt vélték megtalálni az udvarban és a birodalom nyugati felében, s az alapjaiban kifogásolt, őket is sújtó dualista berendezkedést előnyösebbnek érezték, mint egy esetleges független Magyarországot, ahol szerintük teljesen ki lennének szolgáltatva a magyar sovinizmusnak. Történetírásunk rég kimutatta, hogy a nemzetiségi polgárság zöme az osztrák és a magyar uralkodó osztályok között a felszínen tarkálló ellentétek miatt lebecsülte az alapvető érdekazonosságot, s a tényt, hogy csupán a Monarchia nyugati felének gazdasági és politikai súlyával, a közös hadsereg tekintélyével megerősített magyar uralkodó osztály tudta tartósan és eredményesen elnyomni, a quantitáé négligeable mértékére leszorítani a nem-magyar népeket. A Tisza-kormány ezeket a nemzetiségi beidegződéseket számításba vehette politikai kísérleteiben.

A külügyi érdekek korábban is összekapcsolódtak a nemzetiségi kérdéssel. Valamilyest mindig szem előtt kellett tartani a nemzetiségi probléma alakulásának nyugati és oroszországi tükröződését. Már a koalíció alatt kialakult a magyar nemzetiségi politikát közvetlenül bíró angol-szász történelmi-publicisztikai irányzat, mely azután R. W. Seton-Watson és H. W. Steed munkássága révén (más propagandafórumokkal együttműködve) korszakunkban (I. 4/A–C. irat), de még inkább a háború végén az antant országaiban nem kevés hatással diszkreditálta a magyarság egészét is. Fontosabb volt azonban a kormány számára a nemzetiségi kérdés összefüggése a két szomszédos állam és a Monarchia viszonyával. Az elkövetkező világégés viharfelhői összetoronyosultak az ország déli határainál: Szerbia

ellenségesen állt szemben, Románia átorientálódása az antant irányába 1913-ban ugyancsak előrehaladt. Ferenc Ferdinánd és II. Vilmos, akik egyaránt őszintén bíztak Románia szövetségi hűségében, azt követelték a Tisza-kormánytól, hogy az erdélyi románoknak tett kulturális és politikai engedményekkel küszöbölje ki a Bécs és Bukarest közötti feszültségeket. A német diplomáciai nyomás is hozzájárult a román kérdés iránti érdeklődés megélenküléséhez.

A Tisza-kormány keze azonban az engedmények terén sem volt szabad. Nemcsak azért, mert a hivatalos körök gondolkodását meghatározta az előljáróban említett dualista nacionalizmus, hanem azért is, mert az ellenzék minden egyezkedésre azonnal rásütötte a hazafiatlanság bélyegét, úgy állítva be, mintha a miniszterelnök „Bécs parancsára” volna engedékeny a nemzetiségekkel szemben. S ezzel a vesztélyes bírálattal a népszerűséget szinte tüntetően lebecsülő Tiszának is számolnia kellett. Kül- és belpolitikai kényszer, történelmi felismerése a nemzetiségekkel szembeni korszerűbb politika szükségességének, ugyanakkor rövidtávú osztályérdektől, eszmei örökségtől, pártpolitikai harcoktól megszabott korlátok az engedményekben – ez a bénító kettősség határozza meg Tiszának az iratokban is tükröződő ellentmondásos nemzetiségi politikáját.

Viharos előtörténete miatt a nemzetiségek pártjai is ellenségesen fogadták az 1913. június 12-én bemutatkozó Tisza-kormányt. A miniszterelnök elődeiétől sokban eltérő bemutatkozó beszédében kifejtette: „Nem mondom le a reményről, hogy sikerülni fog rábírnunk ez ország nem magyar ajkú lakosságának azon részét is, amely ma még nacionalista irányzatok szolgálatában áll, hogy programjából minden olyat küszöböljön ki, ami a magyar állam nemzeti egységével ellentétben áll, és akkor ezen az alapon meg fogjuk találni becsületes, őszinte együttműködést, az egymás érdekeit, óhaját, érzelmi világát respektáló igazi bölcs magyar politikának azon alapjait, melyeken azután ők is a legtöbb sikerrel szolgálhatják közös hazánknak, együttes hazánknak és saját népfajuknak érdekeit.” Sem a már elfogadott reakciós választási törvény, sem Tisza házelnöki szereplése nem adott okot a bizalomra (I. 1/A–C. és 8. sz. irat); beszédét üres ígéretnek tartották.

Horvátországban mégis sikerült megnyernie Tiszának az ún. szerb–horvát koalíciót; az 1913 júliusától kormánybiztos, majd novembertől bánná kinevezett Skerlecz letörte a jogpárti és parasztpárti ellenzékot, hozzálátott az alkotmányosság helyreállításához. Tiszáék cserében nyelvi engedményeket tettek: visszavonták a koalíciós vasúti pragmatikának a horvát autonómiát sértő, a magyar szolgálati nyelvet erőltető intézkedéseit (19/A–B. irat). A folyamatnak a világháború kitörése vetett véget. Fiumében viszont a kormány erőszakosan feloszlatta a város képviselőtestületét, mert a kormányzó néhány intézkedését – így ún. gyanús egyének kitiltását, egyes törvények hatáskörének a városra való kiterjesztését – kifogásolta. Nem alkotmányos módon, Tisza utasítására a kormányzó vezette ezután a közigazgatást (2. sz. irat).

A szlovák politika ekkor még egészében a dualizmuson belül kereste a nemzetiségi jogok érvényesítésének útját. Jellemző, hogy a Ferenc Ferdinánd-bizalmas Hodža, miként többen a hlaszisták közül, szoros kapcsolatot tartott a magyar polgári radikálisokkal. A konzervatívabb hivatalos szlovák párttól és Hodzáéktól elszakadó értelmiségiekre és parasztsokra építve teremt az 1907. évi csernovai sortűz (I. Iratok V. köt.) kapcsán híressé vált Hlinka önálló Szlovák Néppártot. 1913-tól nem sokat foglalkozott a kormány a szlovákokkal, s ők is várakozó álláspontra helyezkedtek. A felállítandó pozsonyi egyetem szlovák tanszéke körüli vita (24. sz. irat) mindenesetre a parlamentben is jelezte a feszültségek meglétét. A cseh–szlovák kapcsolatok erősödésében korszakunkban a gazdasági szálak sűrűsödésén túl fokozódó szerepet játszottak az Amerikába kivándorolt szlovákok, kiknek mozgalmát a budapesti kormány legfeljebb szemmel tartani tudta, befolyásolni azonban nem.

A ruszinokat, mint az országnak fejlődésében leginkább elmaradott népét, a kormányok korábban patriarchális elnyomásban és a századvégtől bizonyos gazdasági támogatásban részesítették. Mivel a ruszin nemzeti mozgalom még korai, az ún. kulturális ébredés stádiumában volt, politikai tevékenységet elsősorban az Amerikába kivándoroltak folytattak, ott szervezkedtek a cári kormány és az orosz görögkeleti egyház segédletével. A görögkatolikus hitről a görögkeletire való áttérés – a „schizma” – ott vett lendületet, onnan is sugárzott vissza Magyarországra. Amikor egynéhány máramarosi parasztközösség a növekvő egyházi terhek miatt s némi biztatásra a görögkeleti vallásra kezdett áttérni, a kormányzat a távolabbi politikai mozgatókat megsejtve elégséges bizonyító anyag hiányában is pert indított ellenük lázítás és pánszláv izgatás vádjával. A máramarosszigeti rutén schizmapör a súlyos ítéletek ellenére a kormány látványos kudarcával végződött, s tovább rombolta az államhatalom tekintélyét (11. sz. irat).

A szerb nemzetiségi mozgalom mögött egy fejlett, differenciált társadalom állott, arányaiban a magyarnál és a németnél is erősebb gazdagparaszsággal, jelentős agrárproletariátussal, burzsoáziával, számottevő közép- és nagybirtokos réteggel. Mindezt kiegészítette a magyarosítási kísérletekkel szemben védelmet biztosító egyházi-iskolai önkormányzat. Az irányzatokra szakadt szerb nemzetiségi mozgalom

egyik sajátossága, hogy a többi nemzetiségnél sokkal kevésbé orientálódott Bécs felé, és sokkal inkább hajlott a magyar függetlenségi és demokratikus irányzatokkal való együttműködésre. Azonban a megújuló közlekedésből szilárd szövetség nem alakulhatott ki. Egyházi önkormányzatukat az állam még 1912-ben felfüggesztette, a világiakat kirekesztette az ügyek intézéséből. A Tisza-kormány ezt a politikát folytatta tovább (5. és 17. sz. irat), mindenestre sikerült a karlócai érsekséget szilárdan kézben tartania. A szerb–magyar viszonyt súlyosan terhelte a külpolitika mellett a magyar gazdaság belső feszültségeitől meghatározott vámviszály Szerbiával; az agrárius érdekek védelmében nehezítették a Szerbiából való mezőgazdasági behozatalt, míg a magyar pénzügyi és ipari körök még 1913-ban is nyitottabb kereskedelmpolitikát követeltek (a 3. sz. irat melléklete).

A z e r d é l y i s z á s z o k és a magyarországi n é m e t e k nemzetiségi mozgalmi ebben az időszakban nem okoztak nagyobb nehézséget a kormánynak. A n é m e t e k – az ország legpolgárosodottabb társadalmi struktúrájú nemzetisége – tagolódtak be leginkább (szórt településrendjük következtében is) az osztályfrontok szerint rendeződő magyarországi államszerkezetbe, egyedül náluk tapasztalható magyaránú asszimilálódás is. A német birodalomhoz fűződő, inkább kulturális, semmint politikai kapcsolataik az integrálódás folyamatát még nem tudták visszafordítani. Az erdélyi s z á s z o k a magyarosító törekvéseket fejlett intézményhálózatuk segítségével még a koalíciós kormány rohamai idején is ki tudták védeni. 1910 után újból a szászok irányában alakult ki a legmérsékeltőbb magyar nemzetiségi politika, vezetőik túlnyomó többsége önálló arculatú, de megbízható támasza volt az államhatalomnak. Egyik fő oka az egyensúlyi állapotnak abban található, hogy a Királyföldön, a szász városokban a románság lélekszámban és gazdasági erejében rohamosan gyarapodva immár rövid történelmi távlatban veszélyeztette a szász polgárság hegemoniáját, s így az pozíciói védelmében teljes mértékben rá volt utalva a kormányzat jóindulatára. A világháború kitörése azután csak erősítette ezt az érdekközösséget.

A r o m á n nemzetiségi mozgalom volt az egyedüli, amely a másodlagosnak tekintett problémák világából tartósan a magyar politikai élet homlokterébe került. A történelmi Magyarország legnagyobb nemzetisége egészében megmaradt ugyan jellegzetesen kisbirtokos paraszti társadalomnak, a kapitalista viszonyok azonban náluk is jelentős átalakulásokat hoztak: tekintélyes, közel húszezer családot számláló román középosztály nőtt fel. Görögkatolikus és különösen görögkeleti egyházuk mellett az országos hálózattal rendelkező nagyszabású kultúregylet, az ASTRA valóságos művelődésügyi minisztériumként funkcionált, míg a Román Nemzeti Párt – sokszínű sajtójuk és a sorozatos népgyűlések, nemzeti ünnepek közvetítésével – ideológiai hegemoniát élvezett a magyarországi román lakosság jelentős tömegeinek körében. Nemzeti mozgalmuk belső ellentétét 1913-ra sikerült csökkenteniük (Iratok V. köt.), s korszakunkban már intézményekkel felvértezve szegültek szembe minden agresszív nemzetiségpolitikai kísérlettel. 1910-től meg-megszakítva folytak a tárgyalások a román vezetők és a munkapárti kormányok között egy olyan modus vivendi elérésére, amely nagyobb kulturális mozgásszabadságot és nyelvi jogokat, nagyobb parlamenti részvételt, szabadabb politikai szervezkedést biztosítana a románok számára, s ennek fejében vezetőik lemondanának a dualizmus és a magyar politikai hegemonia kíméletlen bírálatáról, a kor hivatalos terminológiája szerint „elfogadnák a magyar nemzetállam eszméjét”. A tárgyalások első szakaszait (Iratok V. köt.) a követelések és engedmények körének kialakítása töltötte ki. Annak, hogy egyáltalán sor kerülhetett az addig hivatalosan el nem ismert, illetve még 1894 óta forma szerint (de nem a valóságban) betiltott (Iratok II. köt.) Román Nemzeti Párt és a kormány közötti tárgyalásokra, mint már említettük, külpolitikai okai is voltak. A Hármasszövetségnek katonai érdekből létkérdés volt a szoros szövetség fenntartása Romániával, s az ottani Monarchia-ellenes közhangulatot az erdélyi románoknak tett engedményekkel vélték csillapíthatónak. A külügyi kívánság egybeesett Tisza régi törekvésével, aki már a századvégtől hirdette egy magyar–román megegyezés szükségét. Az ún. román paktumtárgyalások még kellően fel nem tárt iratanyagából is kitűnik, hogy egy rendkívül vontatott, sok buktatóval teli folyamatról van szó, melyben Tiszának az általa tett engedményeket a magyar közvélemény és ellenzék hangadó nacionalista része előtt védelmeznie, az érdemi koncessziókat pedig éppenséggel rejtegetnie kellett, ugyanakkor a román párt sem tudta rászánni magát a merev ellenzékiség feladására, hiszen a megegyezés ellen hangolta őt romániai pártfogóinak egy része, a magyar ellenzék elutasító magatartása, a Tisza-kormány tartósságával szembeni kétség, sőt, a tárgyalások legvégső szakaszában, 1914 elején a politikai tartalmának elvesztésétől féltő Ferenc Ferdinánd trónörökös is. Az engedmények mértékét a kor igen éles pártpolitikai harca értékelte le sokak szemében, érthetően még a magyar demokrácia képviselőinek körében is. A tárgyalások elemzése a további forrásfeltárásig várhat még magára, annyi azonban már megállapítható, hogy csuk a korabeli realitásoknak – s különösen a Tisza koncessziói által megerősíthető erdélyi román intézményrendszer történelmi-politikai jelentőségének – teljes fel nem ismerése s a később egészen más irányba menő fejlődés következményeinek visszavetítése okozhatja az engedmények túlzott lebecsülését.

A Tisza-féle „román paktumtárgyalások” az éles pártpolitikai harcokban megfeneklettek. Ebben fontos része volt a nacionalista ellenzéknek, melynek állásfoglalása az egyébként ekkor már ritkaságszámba menően színvonalasnak számító 1913. decemberi és 1914. január–márciusi parlamenti vitából (9. és 12. sz. irat) éppúgy kitűnik, mint Tisza fő szempontjai, a román párt magatartása és a tárgyalások tartalmának és menetének lényege. De része volt a kudarcban a magyar demokrácia táborának, Károlynak, még a munkásmozgalmi sajtónak is, mert Tisza egyezkedéseiben csak a taktikai szempontot akarta észrevenni, azt, hogy a miniszterelnök a magyar ellenzék ellenében kívánja kijátszani, mozgósítani és saját konzervatív táborába állítani a Román Nemzeti Pártot. Az öreg Mocsáry és Jászi Oszkár mindenesetre felismerte, hogy sokkal nagyobb horderejű kérdésről van szó. Jászi *A nemzetiségek eljövetele* című elemző írásában (15/B. irat) hangsúlyozta: a nemzetiségek úgy megerősödtek, hogy a magyar államnak számolnia kell velük, tartós kormánypolitika a közéletből való kirekesztésük közepette már nem lehetséges. S ha konzervatív indítékok irányítják is Tisza nemzetiségi politikáját – hangzik Jászi gondolatmenete –, végül is pozitív funkciót tölt be. Ezek az első lépések a nem-magyar népek politikai integrálására, távlataiban az ország átalakítása felé, s megkezdődött egy olyan nagy átrendeződés, melynek során a nemzetiségek új, méltóbb helyet harcolnak ki maguknak a történelmi magyar állam keretében. A szlovák Juriga a tárgyalásokat az 1848. évi jobbágyfelszabadítással állítja párhuzamba, s a nem-magyar népek politikai felszabadítása előkészületének véli (12/II/D. irat). A világháború kitörése a folyamatot megszakította, s a románok megnyerésére vagy legalábbis semlegesítésére történt 1914. őszi kísérlet, az ún. háborús román paktum már elsősorban a hadviselés érdekeit kívánta szolgálni.

A munkásmozgalm, a hazai progresszió táborának legnagyobb szervezett ereje a polgári politikától eltérően nem nemzetek szerint szerveződött. Az egymástól elhatárolt, elzárkózásra és részben szembenállásra orientált nemzeti társadalmak korában a proletariátus volt az egyetlen etnikailag valóban nyitott osztály, melyben alapvetően új, internacionalista elveken felépülő társadalom megteremtésére hivatott történelmi erővé kovácsolódtak a különböző hazai népek fiaiból, sőt a külföldről még korszakunkban is idevándorlókból álló ipari dolgozók. Harca ekkor elsősorban saját szervezeteinek erősítésére, az általános titkos választójog bevezetésére, az ország demokratizálására, modernizálására irányult, minden más kérdést ennek rendelt alá. Míg Jásziék a nemzetiségi kérdés megoldását inkább a demokrácia előfeltételének tartották, a szocialisták abban bíztak, hogy a demokrácia bevezetése automatikusan rendezi a nemzeti kérdést. A szociáldemokrácia tehát osztályalapozottságú alternatívát kínált, azonban éppen e kérdésben maradt a legtöbb eszmei bizonytalanság a Szociáldemokrata Pártban, annak helyi szervezeteiben. A világháború kirobbanásakor a munkásmozgalm egysége nem volt töretlen; már az előző években kitapinthatók, de – s ez ekkor a döntő – törpe kisebbségben voltak azok a belső irányzatok, amelyek a háború végén a szociáldemokrata tábor Közép- és Kelet-Európa proletariátusának forradalmi összefogása helyett inkább az egyes nemzeti mozgalmakkal szövetséges különítményekre tördelik majd. A kettős, internacionalista és nemzeti kötődés problémája tükröződik a nacionalizmustól inkább érintett szlovák szociáldemokrata szervezetekben (21. sz. irat), kevésbé az ekkor belső válsággal, a proletáröntudat terjesztésének elemi feladataival is küszködni kényszerülő román szekció VIII., 1913. októberi aradi kongresszusán (6. sz. irat) vagy a speciális balkáni internacionalizmushoz vonzó, fejlett szerb szocialistáknál (20/A–C. irat).

*

Az Iratok VI. kötete 28 iratszám alatt 131 (a mellékletekkel együtt 139) iratot tartalmaz.

A kötet iratközlési módszerében a munka előző kötetekben, kivált a legutóbbi, az V. kötetben alkalmazott eljárást követtük, vagyis az egykorú dokumentumokat nem betűhív, hanem szöveghív alakban tesszük közzé. A fordításokat a mai, a nyomtatott szövegeket (országgyűlési naplókat, könyv- és sajtóanyagot) lényegében a mai helyesírás szerint közöljük. A levéltári források írásmódját viszont nem korszerűsítettük, mert ez csökkenthette volna dokumentumértéküket. Csak a gépirásos iratok rövid i, u, ü betűi helyett írtunk az egységesség kedvéért a megfelelő helyeken hosszú í, ú, ü-t.

A nemzetiségi szereplők nevét – szintén az Iratok I–V. kötetében kialakított gyakorlathoz igazodva – az iratcímekben és a jegyzetekben is abban az alakjukban használjuk, amelyben azok a közölt dokumentumban (és általában az akkori közéletben) előfordultak. Tehát a családnév áll elől, s ezt követi a magyaros alakban írt keresztnév (pl. Mihali Tivadar, Juriga Nándor, Polit Mihály), de ha a családnév mellékjeles betűt tartalmaz, azt pontosan feltüntetjük (pl. Mețianu János, Hodža Milán, Bogdanović Lucیان).

Budapest, 1983. jún. 20-án

S z á s z Z o l t á n